

נושא העבודה:

הלנת שכר

תאריך: 02/01/2017

העבודה מוגשת בחסות העמותה של נוער שוחר משפט עברי

הקדמה אישית

הנושא שבחרתי לעבודת הסיכום שלי במסגרת תכנית הלימודים במשפטים הוא "הלנת שכר". בשנים האחרונות אנו עדים יותר ויותר למקרים שבהן שכרם של עובדים מולן על ידי המעסיקים שלהם, ובנוסף אני נחשפתי אישית למקרים שקרו לאנשים שאני מכיר, בהם שכרם הולך למשך תקופות ארוכות, והגיעו למצבים של תביעות משפטיות ארוכות ומסובכות, עד שהם קיבלו את שכרם. בנוסף, סיבה נוספת לכך שבחרתי בנושא היא שמכיוון שבשנים האחרונות תופעה זו של הלנת שכר הולכת ומתגברת, הרגשתי צורך אישי להכיר את הנושא מכיוון שאני תלמיד בכיתה יב', וזהו גיל שבו בני נוער רבים כבר עובדים בו,

ורבים מהם נחשפים לתופעות של הלנות שכר, לכן הרגשתי צורך אישי להיות מודע יותר לנושא זה על מנת למנוע מתופעות לחזור שוב.

ובגלל סיבות אלו בחרתי את נושא הלנת השכר לעבודה שלי, כדי לחקור ולהכיר את הנושא לעומק, החל מהשפט העברי הקדום ואת התגלגלות החוקים האלו בהיסטוריה עד לתקופת המשפט הישראלי של ימינו אלה.

תוכן עניינים

4	מבוא	פרק ראשון
5	המשפט העברי	פרק שני
15	המשפט הישראלי	פרק שלישי
22	השוואה בין המשפט העברי לישראלי	פרק רביעי
23	סיכום	פרק חמישי
24	ביבליוגרפיה	פרק שישי

פרק ראשון - מבוא

הנושא שבחרתי לעבודתי הוא כאמור "הלנת שכר". העבודה תעסוק בהיבטיו השונים של נושא הלנת שכר. מטרת העבודה היא להציג ולהסביר את הנושא לעומק משני היבטים: המשפט העברי והמשפט הישראלי. החל ממקורות הנושא הקדומים במשפט העברי כמו התנ"ך, פירושים, ספרות השו"ת, חכמים וכו'. כולל התפתחותו במהלך ההיסטוריה, עד לגישת המשפט הישראלי של ימינו. בעבודה הציג את היבטיו השונים של נושא הלנת השכר ואת הדרך שבה הם נלמדים במשפט הישראלי של ימינו, ובמשפט העברי הקדום ועד להתפתחותו בחכמי דורנו. במהלך העבודה אשתמש בכלים מדעיים כמו מחקרים, מאמרים, פסקי דין וספרים במטרה להסביר את התפתחות הנושא מהמסורת היהודית הקדומה ועד חוק הלנת השכר שנהוג כיום במדינה. על מנת להביא ולסביר את החוק באופן ברור לכולם על מנת שניתן יהיה ליצור מודעות ציבורית בנושא הלנת השכר וכדי שניתן יהיה למנוע מתופעות אלו של הלנת השכר לחזור שוב, שזאת הסיבה שבגללה בחרתי בנושא זה לעבודה.

פרק שני - הלנת שכר במשפט העברי

מקורות ההלכה היהודית, הנוגעות להלנת שכרו של עובד, נותנים משקל כבד לחומרא כנגד המלין. איסור זה מוזכר בשני מקומות במקרא: "לא תענשך שכיר עני ואביון מאחיד או מגרף אשר בארצך בשעריך. ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליו הוא נשא את נפשו ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא." (דברים, פרק כ"ד). ומקור נוסף: "לא תענשך את רעך ולא תגול לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר." (ויקרא, פרק י"ט, פסוק י"ג).

בפסוקים אלה כלולים כמה סוגי איסורים להם בסיס משותף אחד - האיסור לעכב השבת ממון של אדם המוחזק בידי אחר. מקרה של הלנת שכר הוא יישום פרטי, שבצורות שונות שלו יכולים לבוא לידי מעבר על כל חמשת האיסורים, כפי שקובע התלמוד: "כל הכובש שכר שכיר עובר בה' שמות הללו ועשה (כלומר, חמישה איסורי לא תעשה, ומצוות עשה אחת): משום "בל תעשק את רעך" ומשום "בל תגזול" ומשום "בל תעשק שכיר עני" ומשום "בל תלין" ומשום "ביומו תתן שכרו" ומשום "לא תבא עליו השמש" (תלמוד בבלי, מסכת בבא מציעא, דף קי"א, עמוד א').

המשנה מבחינה בין כמה סוגים של שכירים: "שכיר יום", "שכיר לילה", "שכיר שעות" וקבוצה נוספת של שכירים - "שכיר שבת", "שכיר חדש", "שכיר שנה" ו-"שכיר שבוע" (אדם שנשכר לשבע שנים). כלומר, אדם שנשכר לעבודה במהלך היום וסיים אותה עם רדת הלילה, גובה את שכרו עד למחרת בבוקר, שנאמר "לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר". כך גם לגבי אדם שנשכר לעבודה במהלך הלילה וסיים אותה עם עלות היום, גובה את שכרו עד סוף היום, שנאמר "לא תבוא עליו השמש". בשונה מהם מעמ, אדם שנשכר לפי שעות, גובה את שכרו באותו חלק של היום בו הוא נשכר - אם נשכר ביום גובה עד לסיום היום, ואם נשכר בלילה גובה עד לסיום הלילה. קבוצת השכירים שנשכרו למשך יותר מאשר יממה שלמה - שבוע, חודש, שנה או שבע שנים - הזמן בו חלה זכות הגבייה היא מסיום עבודתם, אך תלויה אם סיימו ביום או בלילה; אם סיימו במהלך היום - גובים עד לסיום היום, ואם סיימו במהלך הלילה - גובים עד לסיום היום שאחר.

בדינים אלה המשנה קובעת עקרונית, כי חיוב התשלום חל בסיום העבודה ולא במהלכה, ולכן חייב זמן איסור עיכוב התשלום מתחיל רק מסיום העבודה, ובהתאם לכללים הקבועים שמוזכרים במשנה.

במשנה כמה הסתייגויות לאיסור זה: ראשית על השכיר לתבוע את שכרו, אך אם העווכר לא מודע לכך שהשכיר מעוניין בשכרו - לא חל איסור. בנוסף, אם בוצע תשלום באמצעות צד שלישי - "חנווני", בלשון המשנה - והחייב הורה לצד השלישי לשלם לשכיר - לא חל איסור.

המשנה קובעת כי הפסוק שבספר ויקרא אינו חל על שכיר שהוא גר תושב, שכן בתחילת הפסוק כתוב "רעך" וגר תושב אינו נחשב "רעך", ולעומת זאת הפסוק שבספר דברים חל גם על גר תושב, משום שכתוב בו במפורש "מאחך או מגרך אשר בארצך בשעריך".

חז"ל הרחיבו את גבולות תחולת האיסור הפורמלי שחל מדאורייתא, בהסתמך על עקרון "בל תשהה". כך לדוגמה התלמוד מסביר כי מדאורייתא, אדם המלין שכר עובר פעם אחת בלבד על האיסור - ברגע שבו הוא חייב לשלם ואינו משלם, אך חז"ל הרחיבו וקבעו כי חל איסור גם על השהיית התשלום ולא רק על נקודת הזמן החד-פעמית בה הוא היה חייב לשלם ולא שילם. וכהגדרת התלמוד: "עובר בבל תשהה".

וכך קובע הרמב"ם במשנה תורה, הלכות שכירות פרק יא' הלכות א-ב: "מצוות עשה ליתן שכר השכיר בזמנו שנאמר ביומו תיתן שכרו. ואם אחרו לאחר זמנו עובר בלא תעשה שנאמר ולא תבוא עליו השמש... כל הכובש שכר שכיר כאלו נטל את נפשו ממנו שנאמר ואליו הוא נושא את נפשו. ועובר בארבע אזהרות ועשה. משום כל תעשוק ומשום כל תגזול ומשום לא תלין פעולת שכיר תגזול ומשום לא תבוא עליו השמש ומשום ביומו תיתן שכרו...". בשו"ע חושן משפט סימן של"ט סעיף ח' נפסק, כי קיים גם איסור מדרבנן בהלנת השכר: "עבר זמנו, אין בעל הבית עובר משום כל תלין ומכל מקום חייב ליתן לו מיד. ובכל עת שישעה, עובר על לאו של דבריהם שנאמר אל תאמר לרעך וגו'".

בפרשת עיריית לוד², השופט רבינוביץ' מצרף לרעתו בפסק הדין חלק ממקורות ההלכה בנושא זה.

אף מעל החובה העקרונית לתשלום שכר עבודה במועדו ולאיסור ההלכתי בדבר הלנת שכר, יש לדרוש במשפט באשר לקיומה של סנקציה כנגד מלין השכר³.

ככל שהעניין נוגע לסנקציות שאינן במקור חיוב ממוני, נימצא שבמרוצת השנים הותקנו תקנות בכדי להביא המעסיק לשלם את מלוא שכרו של העובד במועד. לעובד ניתנה הזכות לעכב את קניין המעסיק שהובאו לחזקתו עקב מלאכתו עד לתשלום השכר. ישנן תקנות העוסקות בהיקף זכות העיכבון בגין שכר כגון הטלת מגבלה על המשך לימודיו של תלמיד כאשר אביו לא פרע את שכר המלמד⁴.

פרט לסנקציות לעיל, נדונה שאלת חיוב המעסיק בפיצויי כספי בגין מעשה הלנת שכר העובד, ובמסגרת הדיון בסוגיה עמדה במרכז מחלוקת הפוסקים השאלה ההלכתית כנגד חיוב מסוג זה כבבחינת איסור הנשך (ריבית).

¹ השופט ס. אדלר "פיצוי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו – 1996

² ע"ע 1242/00, עיריית לוד נ' אבלין דהן, פס"ד מיום 28.7.05

³ יובל סיני, "יישום המשפט העברי בבתי המשפט בישראל", 2009.

⁴ ד"ר שילם ורהפמיג, "דיני עבודה במשפט העברי", ת"א תשכ"ט, עמ' 363 – 365.

להלן יובאו עיקרי הדברים כפי המשתקפים מן המקורות ההלכתיים וביסודן אשווה לפסיקה של חכמים שחלקם מתייחסים ישירות לפיצויי הלנת שכר כפי הקבוע בחוק הגנת השכר⁵. ככל שמדובר בשאלת הרבית, תחילה נשאל למשמעות איסור הנשך בהלכה⁶. יש לציין, כי נושא זה ונושאים סובבים לו, נסקרו ביתר פירוט בספרו של פרופ' נחום רקובר⁷. וכן בחוות דעתו של ד"ר יובל סיני⁸, נמצאה התייחסות מפורטת לשאלת ההלנה על פי החוק הקיים. על השוואת מכלול הנורמות ומעמדן במשפט הממלכתי אזרחי עמד בהרחבה מנבויים⁹. על מעמד האיסור בגביית ריבית עוד מדאורייתא מופיעה במסכת בבא מציעא דף סג' ע"ב, נקבע כהאי לישנא:

"אמר רב נחמן: כללא דריביתא כל אגר נטר ליה אסור".

יסוד בדיני ריבית הינו, איסור הסכמה מראש בדבר הוספת תשלום למלווה בגין איחור להחזרת החוב בידי הלווה, היינו, אין הכשר משפטי להסכמה על ריבית עבור פירעון מאוחר של ההלוואה. ישנם מקרים בהם אין איסור ריבית מדאורייתא אך נאסר מדרבנן ואלו נמצאו על בסיס 'אבק ריבית'¹⁰.

חכמים ופוסקי הלכה מאוחרים¹¹ נדרשו לשאלה, האם ניתן לחייב מעסיק בפיצוי ממוני עקב הלנת שכר. בכתובים¹² מובא פסק הלכה זה: "וכבר היה מעשה ברב ר' אליעזר דמול זצ"ל שהיה נשכר לר' חזקיה זצ"ל בבוברט. וכשהגיע הזמן שהיה לו ליתן שכירות שלו לא נתן לו והיא התעכבה הרבה לאחר הזמן. והרב ר' אליעזר זצ"ל תובע אותו כמו שהיה יכול להרוויח באותן המעות עד אותו הזמן. והיה דן מורי רבינו אבי עזרי זצ"ל לחייב את ר' חזקיה מההיא דתנן פ"ק דמכות מעידין אנו את איש פלוני שהוא חייב לחברו אלף זוז על מנת ליתן מיכן עד שלשים יום והוא אומר מיכן ועד עשר שנים. אומדין כמה אדם רוצה ליתן ויהיו אלף זוז בידו בין לינתן מיכן עד שלשים יום ובין לינתן מיכן עד עשר שנים. ועתה אם שייך ריבית בשכירות אמאי משלמי עדי' כמו שרוצה ליתן. דעל כרחיך לא מיתקומא ההיא אלא בשכירות דאי מלווה ומכר לא יהב ליה כלום משום ריבית ועשה ביניהם פשרה רבינו יואל הלוי זצ"ל".

מנגד, "אור זרוע" סבור אחרת ומסביר דעתו כך: "ונראה בעיני שר' חזקיה לא היה חייב ליתן לו כלום עבור מה שעיקב לו השכירות משום דהוה ריבית. כדמוכח הכא דדוקא משום שאינה משתלמת אלא לבסוף. הא לאו הכי הוה אסיר משום אגר נטר.

⁵ חוק הגנת השכר, תשי"ח – 1958 (להלן: "חוק הגנת השכר").

⁶ לעיל, הערה 3.

⁷ פרופ' נחום רקובר, "המסחר במשפט בעברי", ירושלים, 1987, עמ' 137-148, 182-214.

⁸ דר' יובל סיני, "פיצויים בגין הלנת שכר", המרכז ליישומי משפט עברי (ישמ"ע), המכללה האקדמית נתניה, תמוז תשס"ו.

⁹ אברהם מנבויים "על מעמדו הראוי של המשפט העברי" שערי משפט ג 393 (תשס"ד).

¹⁰ שו"ע יורה דעה סימן קס"א, סעיף א' 1 – ה בהגהת הרמ"א (מתוך: לעיל, הערה 1).

¹¹ למשל: ר' יצחק ב"ד משה מוינה, "אור זרוע", אוסמריה המאה ה-13; ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי (הראבי"ה), מבעלי התוספות, בעל "אבי עזרי", גרמניה המאות 12 – 13.

¹² לעיל, הראבי"ה, חלק ג' פסקי בבא מציעא, סימן קפ"א.

והיא דמכוח נראה בעיני לאוקמה בהלוואה במעות של יתומים אי נמי במעות של צדקה שמותר להלוותן בריבית קצוצה כדפרי' בהלכות צדקה. כך נראה בעיני אני המחבר יצחק בר משה נב"ה".

נראה לפנינו מחלוקת בשאלה האם, לצורך גביית ריבית, דינו של תשלום בעד שכר עובד כדין תשלום פירעון הלוואה או אולי שונים המקרים ולעניין איחור בתשלום שכר עבודה אין כל איסור משפטי הלכתי.

ר' יוסף קארו¹³ דורש את הלכתו של הראבי"ה ומסיק, כי אין להישען עליה שכן במקרה של עיכוב בגין שכר עבודה אין להוסיף פיצויים לעובד עובדת היות הפיצוי בגדר ריבית. הש"ך¹⁴ מצטרף לדעתו של קארו באומרו "אין חילוק בין מעות שכירות למעות הלוואה"¹⁵.

כנגדם, נחלק בדעתו הב"ח בדונו בהרחבה על פסקו של האור זרוע וקובע כי קיים הבדל בין מקום בו מדובר בחוב הנחשב כהלוואה לבין מקרה של הלנת שכר¹⁶: "... אבל במלמד ובשאר שכיר בלא זקוף עליו במלווה לית ביה משום ריבית". ולהלכה קבע: "ואומר אני דלעניין מעשה היכא דקיימו זווז לוקמו ואי תפיס השכיר לא מפקינן מיניה".

החת"ם סופר מתייחס בספרו¹⁷ לדעתו של ר"א ממול בזו הלשון: "... ואפשר הסברא משום דעיקר ריבית מפורש בקרא משום וחי אחיך עמך שילווה אדם לחברו בחינם כדי להחיות נפש משא"כ בשכירות של שכיר שהיא להחיות נפשו של שכיר כל מה שמוסיף להשכיר שכר על המתנתו איכא טפי חיות נפש ומותר...".

זאת ועוד, מוסיף החת"ם סופר ומסביר: "... אמנם לפי עניות דעתי סברתו [של ר' אליעזר ממול] נכונה דקי"ל נהי דאין דורשין טעמא דקרא מ"מ היכי שהטעם מפורש בקרא אולא בתריה... וה"נ מפורש בקרא טעמי' וחי אחיך עמך שהקב"ה הטיל חיותו של הלווה על המלווה ומחוייב להלוות לו הלוואת חן וחסר ולא באגר נטר. ואם כן תניח במלווה ולווה דעלמא.

אמנם בשוכר ושכיר נהפוך שהטיל הקב"ה חיותו של מלווה שהוא השכיר על הלווה השוכר ופקיד עליו לא תלין שכרו אתך עד בקר משום כדי חיותו של שכיר... וא"כ אם ירצה השכיר המלווה הזה לוותר על חיותו ולהשהות שכרו מותר, ליקח ממנו אגר נטר כדי להחיות נפשו וסברת רבי אליעזר ממול נכונה וישרה".

הרב יעקב ישעיהו בלויא, בספרו "ברית יהודה"¹⁸, המוקדש להלכות ריבית, קובע כי: "מעות שבאו לידו שלא בתורת הלוואה ושלא בתורת פיקדון כגון גול או חוב שכירות או שכר עבודה וכיוצא בזה, אע"פ שאי אפשר לחייבו מדיני ממונות, הסכמת רוב הפוסקים שאם רוצה ליתן לו ריווח אין בו משום ריבית ויש אוסרים בכל אופן".

¹³ בית יוסף, מור יורה דעה סימן ק"ס ד"ה "המעבד דמי שכירות".

¹⁴ ר' שבתאי כהן, ליטא המאה ה-17.

¹⁵ שו"ע, יורה דעה סימן קע"ו, ס"ק ח'.

¹⁶ ר' יואל סירקיש, פולין, מאות 16-17, מור יורה דעה סימן קס"א ד"ה "א"ר נחמן".

¹⁷ ר' משה סופר, הונגריה, מאות 18-19, שו"ת חת"ם סופר, חלק ה' חו"מ, תשובה קמ"ד.

¹⁸ הרב ישעיהו בלויא, "ברית יהודה", ירושלים, תשל"ט, פרק ב' סימן יז'.

הרב בלויא מוסיף, בהקשר לשכר עבודה, כי ישנם פוסקים הסבורים שבשכר עובד יש מקום לשיטת ר"א מטול גם אם בנושאים אחרים נדחית שיטתו.

אב בית הדין הרבני בירושלים, הרב עזרא בצרי, מציין בספרו¹⁹ כי בענייני פיצויים בגין הלנת שכר יש משום ריבית ואין בכך ענין שבמנהג או שבתנאי ולדידו: "... יש להוסיף את דעת הראבי"ה כמו שהביא באור זרוע ב"מ פ"ה קפ"א, שבהלנת שכר יכול לתבוע מה שהיה יכול להרוויח ואין בזה משום ריבית. אמנם באור זרוע פליג אבל יש לצרף סברות אלה לעשות פשרה ע"י בית דין. אמנם בזה מתעוררת בעיה, כי בזמן שהאיסורים היו חמורים בעיני בני אדם די היה באיסור כל תלין כדי להרתיע ולשלם בזמן, ועתה כשנאמר שזה ריבית א"כ במה נוכל להרתיע בני אדם שלא להלין שכר. אמנם אילו היו ימים כתקנם היה ראוי לעשות תקנות בזה וכמו שעשו רבותינו בכל דור ודור אלא לצערנו השעה אינה כשרה...".

הרשב"א משיב²⁰ בדבר הנוהג לתוספת הסנקציה בשטרי הלוואה "אם לא אפרעך לזמן פלוני אתן לך כך וכך" משום ריבית? ומסיק כי: "ופעמא דמילתא משום דאין ריבית אלא דבר שמתרבה משום אגר נטר לי וזה אינו כן. שאלו פרעו בזמנו לא היה מרבה לו כלום ואם לא פרעו במשלים זמניה ממש חייב ליתן לו באותה שעה קרן וקנס ואינו ממתין לו על הקרן כלל...". אך אין להסיק הן מדבריו שכן להלכה פוסק הרשב"א איסור לנוהג הואיל ומדובר בריבית מאוחרת. הריב"ש בתשובותיו²¹ קובע, כי במקרה של קנס בגין איחור בתשלום לעסקת מכר, להבדיל משכר עבודה, אין מדובר 'באגר נטר' (שכר המתנת מעות) ורשאים הצדדים להתנות על כך.

הריב"ש מתייחס לתשובתו של הרשב"א לעיל, וסבור כי הרשב"א לא הטיל איסור כללי אלא רק בהלכות הלוואה ובמקרה של מכר (סחורה או נכס) מותר גם מותר ואין זה בבחינת ניצול או תרמית. לדידו של הריב"ש, מותר ולהוסיף התניית קנס בגין איחור בתשלום בעסקאות מכר.

בעל ה"ברית יהודה" מבחין בין הלוואה לבין עסקת מכר ופוסק (פרק ד' סעיפים א' ו' ו-ז'), כי התניית תשלום קנס מותרת מן הדין אך אסורה כיוון שיש בה הערמת ריבית בדמות הכבדה על הלווה. אך אם מדובר בעסקת מכר - מותרת התניה אפילו מראש.

דוגמא המובאת להטעמת הסיבות: אדם מוכר לחברו סחורה בשווי 60 זהובים, וקיבל המעות ולא נתן את הסחורה והתנה המוכר לתתה כעבור חצי שנה ואם לא יתן, מתחייב הוא לשלם לקונה 100 זהובים - הדבר מותר. גם מוכר סחורה לחברו בשווי והתנה עמו שאם לא יתן המעות לזמן קצוב, יוסיף לו סכום קצוב בתורת קנס, אין בכך איסור²².

¹⁹ הרב עזרא בצרי, "דיני ממונות" חלק 3, עמ' כח, הערה 6 (ירושלים, תשמ"מ).

²⁰ ר' שלמה בן אדרת, ספרד, מאות 13-14, שו"ת הרשב"א חלק א' סימן תרנ"א.

²¹ רבי יצחק ב"ר עששת ברפת, ספרד וצפון אפריקה, מאה 15, שו"ת הריב"ש סימן של"ה.

²² הדוגמא מובאת מספרו של הרב בלויא, לעיל, הערה 18.

מן האמור לעיל נלמד, כי במקרים מסיימים, קנס אינו נכלל בגדר ריבית וניתן לגבותו, אך מן האמור עולה סוגיה נוספת באשר לשאלה האם בקנס ההולך ותופח ככל שזמן עיכוב התשלום מתארך, להבדיל מקנס בסכום קבוע, יש משום ריבית אסורה.

בספרו של רבי מרדכי²³ מוצגת הסוגיה כך: " שטר זה העתקתי מכתבת ה"ר יעקב מאורליינש²⁴ והתיר ללוות בריבית מתוך שטר זה, וזה לשונו: הנני הח"מ מודה הודאה גמורה שאני חייב לפב"פ כך וכך, מחמת שהלווה לי לירת פלוני שנת כך וכך לפרט למניין שאנו מונין כאן במתא פלוני. והנני מחייב לפורעם לו תוך מו' ימים להזמנתו, ולהגיע לידו בעיר פלוני באחריותו, וכל זמן שאעכבם ולא אפרע לו, עלי לתת לו במתנה כל שבוע ושבוע שאעכבן, מיום ההלוואה ולמעלה עד יום הפירעון, כך וכך פשוטין ממטבע פלוני, וכן בכל שבוע ושבוע... וכל זמן שהשטר זה בידו איני נאמן למעון שום טענה בעולם מכל המבואר באגרת הזאת...".

המדובר בפירעון הלוואה ובהתחייבות שניתן לאוכפה במשפט לתשלום קנס ההולך וגדל מידי שבוע בהתאמה לאיחור שבפירעון.

רבים יצאו חוצץ כנגד היתר זה. הבית יוסף²⁵ כתב: " ומ"מ מ"ש בהגהות דמרדכי במציעא טופס שטר בשם הר"י דאורליאנו"ש נ"ל דלכ"ע אסור כיון שחייב עצמו ליתן לו כך בכל שבוע בעוד שמעכב ממונו, אין לך הערמת ריבית גדולה מזו שהרי מעלה לו שכר מעותיו הבטלות אצלו מידי שבת בשבתו ולא דמי לאומר אם לא אפרעם נתחייבתי מעכשיו בכך דינרים דלא מחזי כולי האי. והרשב"א כתב על תנאי כיוצא בזה הרי זו ריבית גמורה ולא תהא כזאת בישראל".

מנגד, מצדד המבי"ט²⁶ בשיטה זו. השאלה שהופנתה אליו הייתה באשר למשמעותה של התחייבות לשלם קנס בגין אי פירעון הלוואה במועד, קנס ההולך ומתרבה מידי חודש.

המבי"ט מוסיף ומחדש, כי גם במקרה בו מדובר בדרך קנס מותרת היא מן הדין. כפי סברתו, העניין נחשב כאילו סוכם בין הצדדים שאם לא יפרע החוב במועד, ישלם הלווה קנס מאותו מועד עד תום השבוע הנוסף כך שאין הדבר נופל בגדר "אגר נטר", כאמור לעיל. והמשכו של הליך חידוש מועדים, היינו סוף השבוע השני, בשנית מתווסף הקנס לסכום החוב בתוספת הקנס הקצוב וכך הלאה עד לפירעון.

לא הכל שותפים לדעתו של המבי"ט, והרב בלויא חולק וקובע נחרצות כי קנס המתרבה במשך הזמן וגדל בכל זמן קצוב, הרי זו ריבית גמורה²⁷.

²³ ר' מרדכי ב"ר הלל, אשכנזי, מאה 13, "המרדכי", הגהות נוספות למסכת בבא מציעא, סימנים תנ"ד – תנ"ה.

²⁴ מבעלי התוספות, צרפת – אנגליה, מאה 14.

²⁵ "האומר לחברו", מור יורה דעה סימן קע"ז ד"ה.

²⁶ ר' משה ב"ר יוסף מראני, צפת, מאה 16, שו"ת מבי"ט תשובה נא'.

²⁷ לעיל הערה 18, פרק ד', סעיף ד'.

הרב שלמה זלמן אוירבאך סבור, כי אין פסול של ריבית במקרה של עיכוב כספים שלא כדין. לשיטתו גם אם מדובר בקנס ההולך ותופח ככל שזמן הפירעון מתמשך, אין בכך איסור הואיל והחוקת הכספים נעשית שלא כדין והכספים אינם אלא פיצויים בגין העוולה²⁸.

"לעניין הקנסות הנהוגים בגמחי"ם, אשר הקנס הוא לפי ערך הזמן, שכשמאחר בהחזרת ההלוואה חצי שנה משלם שקל אחד, וכשמאחר שנה משלם שני שקלים. ומענו רבים, שדינו כריבית ולא כקנס.

יש לומר, דחיון שאחר שהגיע זמן הפירעון יכול הגמ"ח לגבות החוב, נמצא דלאחר הזמן הו"ל כגזילה אצלו, ואין כאן שכר המתנת מעות כי אם שיעור גודל העוולה, ועל עוולה של חצי שנה משלם רק שקל אחד,

ושל שנה שלמה משלם שני שקלים. ורק אם הייתה תקנה שאם התנה ליתן את הקנס של שקל אחד, שוב אין הגמ"ח יכול לתבוע ממנו עד סוף חצי שנה, שפיר חשיב אגר נטר.

ועיין בזה היטב בסימן קע"ז סעיף י"ד ובמפרשים ודוק היטב. כי אף על פי שבכל הלוואות ריבית, אפילו אם התנה המלווה שיוכל לגבות בכל שעה שירצה ואז יעשו חשבון לשלם עבור כל שבוע ושבוע, ודאי חשיב ריבית, מכל מקום הכא דשלא בהיתר הוא מאחר את הפירעון, שפיר שייך שם של קנס".

הרב יעקב אריאל (רבה של עיריית רמת גן) סבור בדעתו שניתן לקנוס מלין שכר, אם כי לא בריבית מצטברת, וכלשונו²⁹: "בבית הדין בר"ג שבו ישבתי סברתי שיש מקום לחייב את המעביד בקנס, אולם לא כריבית מצטברת אלא בצורה אחרת. הנחתי היא שעצם החוק של הלנת שכר הוא תקנה חיובית שההלכה מכירה בה. מטרתו מניעת עוול על ידי מעבידים המקפחים את שכר עובדיהם... לכן לדעתי בית הדין הרבני רשאי לנהוג בגמישות. מצד אחד, הוא מכיר בעצם החוק כתקנה חברתית רצויה, אך מאידך, אינו חייב להכיר בריבית המצטברת כמחייבת אותו באופן מלא, ועליו לבדוק כל מקרה לגופו – האם כל האשמה מוטלת על המעביד או לא.

ומכיוון שבלאו הכי סמכות בית הדין הרבני לדון בדיני ממונות יונקת מהסכמת הצדדים, הן לדין והן לפשרה, רשאי בית הדין לקבוע על דעת עצמו קנס שייביא בחשבון גם את גובה השכר המולן, גם את משך הזמן של ההלנה (מבלי להצמיד את הקנס אוטומטית לזמן) וגם את אשמתו ומצבו הכלכלי של הנתבע, מכיוון שאין המדובר בריבית צמודה אלא בקנס, לפי ראות בית הדין הדבר מותר לענ"ד".

בפס"ד ביה"ד הרבני בת"א³⁰ דן הרב אברהם שרמן בהרחבה בשאלה האם פיצויים בגין הלנת שכר אסורים בשל היותם בגדר ריבית, ובנוסחו: "האם במסגרת הסכם שכר בין עובד למעביד ניתן לקבוע בהסכמת ובהתחייבות שני

²⁸ "כתר מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה" חלק א', הוצאת מכון כת"ר, תשנ"ו, עמ' 90.
²⁹ הקדמה לספרו של ד"ר גרשון גרמן, "מלך ישראל, ריבונות לדורות בראי ההלכה ומעמדם של חוקי הכנסת בעולמה של ההלכה", בני-ברק 2003 עמ' כא' – כב'.
³⁰ תיק 16710 / מ"ח, פד"ר מו', עמ' 240.

הצדדים, שיהיה קנס שיחול על המעביד במקרה של עיכוב שכרו של העובד וכל פרק זמן נוסף של עיכוב יעלה את גובה הקנס, כאשר מטרת הקנס היא לאלץ את המעביד לשלם את שכר העובד בזמנו ולא על מנת לפצות את העובד על הנוק שנגרם לו מעיכוב משכורתו".

מקור הסוגיה נעוץ בהוראה הקוגנטית לפיה לא ניתן להתנות על איסור הריבית, אף אם הצדדים מוכנים לכך. הסכמה כאמור, יכולה לחייב רק מקום בו חלק התשלום עקב ההלנה הינו בעבור נזקים שנגרמו לעובד בשל העיכוב במתן שכרו.

הרב שרמן מסיק כי בענייני הלוואה, הסכמה לתשלום קנס פיגורים, הינה בגדר ריבית ואסורה. יחד עם זאת, בעניין הנדון מדובר בהתניה הבאה להגן על תשלום השכר במועדו.

לשיטתו של הרב שרמן, באם עיכוב הכספים אינו בעניין הלוואה אלא בעניין שכר עבודה, אין המדובר בריבית שאיסורה מדאורייתא אלא איסור מדרבנן. זאת ועוד, שלפי דעות הפוסקים, עיכוב כספי שכר אינם בגדר ריבית, הרי שמדובר בתשלום בגין הפסד או מניעת רווח גרידא שנגרמו בשל עיכוב השכר, או רווח שיצר המעביד כתוצאה מעיכוב השכר ובמקום בו הוא נתבע לשלם את הרווח.

מנגד, במקום שמראש סוכם בין הצדדים על תנאי שכר ובכללם פיצוי בגין הלנתו והפיצוי חובק אל מעבר להפסדים ולמניעת רווח עד כדי דמותו לקנס ואמצעי כפיה על תשלום השכר במועדו, יש בקנס משום אסור ריבית דרבנן. האמור למקבל משנה תוקף בחשיבות האבחון כאשר מדובר בקנס ההולך וגדל ככל שזמן ההלנה מתמשך³¹. הלכה למעשה, פוסק הרב שרמן בעניין הנדון, כי לא ניתן לחייב בפיצויי הלנת שכר במתווה בחוק הגנת השכר, אף לא בגובה הנוק ומניעת הרווח שנגרמו לעובדת.

פס"ד זה נבחן בספרות בהרחבה שכן בית הדין לא הצביע על אסמכתא³² הלכתית לגרסתו, הואיל והסכמת הצדדים מראש לתשלום סכומים גבוהים כאמצעי כפיה לתשלום שכר בזמן, הינה בגדר ריבית דרבנן.

בנוסף, עילת התביעה בגין הלנת שכר אינה על בסיס הסכמה מוקדמת בין הצדדים, וזאת בניגוד להנחת היסוד בדברי בית הדין, שכן המדובר בתשלום קנס שלא על בסיס הלוואה ואין כל איסור על כך. המחבר מצביע על מקרים בהלכה בהם ישנם קנסות בעניינים מסוימים המשולמים לנפגע כגון תשלום כפל השווי במקרה של גניבה.

ככל שהרשות המוסמכת תקבע להטיל קנס פיצויים עונשיים גבוה על גניבה, אין הדבר נכנס בגדר ריבית, מינה וביה גם בעניין הנדון כאשר הקנס נקבע בחוק. משכך דינא דמלכותא דינא, וניתן היה לקבל מענת התובעת שהובאה בפני בית הדין הרבני.

³¹ לעיל, הערה 3.

³² ד"ר גרשון גרמן, "מלך ישראל, ריבונות לדורות בראי ההלכה ומעמדם של חוקי הכנסת בעולמה של ההלכה", בני-ברק 2003, עמ' 627-635.

במאמרו של הרב יואב שטרנברג³³ נלמד כי קיים שוני מהותי בין תשלום בגין עיכוב במועד פירעון הלוואה לבין עיכוב כספים בגמ"ח. בהלוואה, אינטרס המלווה בריבית בשל המתנת מעותיו ביד הלווה, כי בכך מתרבה ממונו, אך קופת גמ"ח אינה חסרת אינטרס זה וכל עוד ממתנות המעות בידי הלווה לאחר מועד פירעונו הרי זה בבחינת גזל. הקנס אינו שכר על המתנת הגמ"ח למעותיו אלא קנס המוטל על גולן. במקרה שבו המלווה בעל אינטרס שהחוב יפרע במועדו ואין הוא מסכים לדחות התשלום, אין בקנס משום ריבית. מוסיף הרב שטרנברג ומבהיר כי האיסור על הרבית הוא רק מקום בו הקנס על הלוואה קשור להלוואה ונובע ממנה, אך כאשר בית הדין קובע קנס על הלווה אין בזה משום עבירה על איסור. כאשר קנס נובע מחוק אין מדובר בריבית, אלא בחיוב מדינאי דמלכותא דינא או חיוב על בסיס תקנת הקהל³⁴. לכן, הרב שטרנברג מסיק כי ניתן היה לחייב את המעביד בהלנת שכר מכוח חוק הגנת השכר ואין בכך משום ריבית אסורה. בפסק הלכה של בית הדין הרבני לענייני ממונות בירושלים³⁵ נקבע כי לא ניתן היה לחייב את הנתבע בפיצויי הלנת שכר, חרף חומרת מעשה ההלנה, רק משום שהדבר נכנס בגדר ריבית.

מהו העונש במשפט העברי על הלנת שכר?

המשפט העברי בהתייחסו להלנת השכר נוקט, בעיקר, בסנקציה שמקורה בידי שמיים. מתן פיצוי בגין הלנת שכר נתפס על ידי רבים מחכמי ההלכה כהערמת ריבית, האסורה מדאורייתא, אך היה מי שסבר "שפועל יכול לתבוע את מה שיכול היה להרוויח ממעות השכר, אילו נפרעו לו בזמן" (הראבי"ה). ואולם, אפילו תלמידו של הראבי"ה, רבי יצחק בר משה בעל "אור זרוע", חלק על מורו וגרס שהמעביד פטור מפיצוי זה במשמעות ריבית האסורה³⁶. מאידך, לא הייתה מחלוקת שהפרשי הצמדה מותרים הלכתית. סנקציה בידי שמים של כובשי שכר העובד באה לידי ביטוי, בין היתר, במאמר חז"ל³⁷ : "אמר רב : בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון : על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר, ועל שפורקין עול מעל צואריהן ונותנין על חבריהם, ועל גסות הרוח". דברים דומים בחומרתם ניתן למצוא בכתבי המדרש³⁸ : "בשלושה דברים נפרעין מן האדם מגופו אבל לא מממונו ואלו הן הכובש שכר שכיר והנודר ואינו משלם...". מדרש איכה תולה עונש הגלות בתקופת בית ראשון, בין השאר, בגין מעשי עוול של מליני שכר עובדים. וספר הוזהר³⁹ רואה את "עזיבתו" של האדם מן העולם בטרם עת, בין היתר, כעונש בגין הלנת שכר.

³³ הרב יואב שטרנברג, "ריבית והצמדה בשל עיכוב פיצויי פימורין", תחומין, כרך כו' 384.

³⁴ ראה לעיל, הערה 3.

³⁵ "פסקי דין ירושלים", דיני ממונות א' עמ' קכ"א.

³⁶ ראה לעיל, הערה 4.

³⁷ במסכת "סוכה" דף כמ', עמ' ב'.

³⁸ תנאים לדברים פרק כד', פסוק מו'.

³⁹ פרשת קדושים פייסקה פ"ד.

הלנת שכר במשפט הישראלי

בדיני הניזקין הישראליים מוכרת דוקטרינת של "פיצויים עונשיים" (המכונים גם "פיצויים לדוגמה", ועוד). להגדרה של פיצויים עונשיים שני מאפיינים: מטרת הפיצויים היא ענישת המזיק בשל התנהגותו, ושעור הפיצויים הגבוה אינו נקבע לפי שיעור הנזק. כלומר, הפיצויים העונשיים נועדו להעניש את המזיק בשל התנהגותו המזיקה, והם סכום כסף אותו על המזיק לשלם לניזוק ואשר אינו נקבע לפי שעור הנזק שנגרם לניזוק בעולתו של המזיק.⁴⁰

למרות האמור לעיל, מטרת הענישה אינה המטרה היחידה של הפיצויים העונשיים, ויש הרואים בפיצויים העונשיים גם אמצעי להשגת מטרת אחרות: "הרתעה", "גינוי", "חינוך" ו-"גמול". פיצויים עונשיים שונים מהפיצויים הרגילים בכך, שהם לא נועדו להשיב את מצב הניזוק לקדמותו, אלא נועדו לקדם מטרת אחרות. יחד עם זאת, ומטבע הדברים, באשר זכאי הניזוק לפיצויים עונשיים, בדרך כלל הוא יהיה זכאי גם לפיצויים מפצים (כלומר פיצויים, שנועדו להשיב את מצבו לקדמותו), ואלה עשויים להיוסף לפיצויים העונשיים⁴⁰.

ולבסוף, דוקטרינת הפיצויים העונשיים היא דוקטרינה בדיני התרופות. משמעות הדבר היא שפיצוי עונשי מוטל, כאשר רוצים לקדם מטרת המצויות מחוץ לדיני התרופות. לדוגמה: הרתעה מפני פגיעה בזכויות חוקתיות של אנשים או, כמובן, הרתעה מפני ביצוע עוולות נזיקיות בדרכים מוחמרות מסוימות. "נובע מכך, כי המטרות האמורות לעיל ("הרתעה", "גינוי" ושכיוצא באלה) הן כולן מטרות מישנה, ועולה השאלה, מה המטרה הראשית, בגינה הוטלו הפיצויים העונשיים: "הרתעה" מפני מה? "גמול" על מה?.

פיצויי הלנה הם פיצויים עונשיים

פיצויים עונשיים מאופיינים על ידי: א- שעור הפיצויים, אשר אינו נגזר משעור הנזק. ב- מטרת מישנה: ענישה, הרתעה, גינוי, חינוך וגמול. ג- מטרה ראשית (כגון הגנה על זכויות חוקתיות)⁴¹.

מאפיינים אלה מתקיימים בפיצויי הלנת השכר. מנגנון קביעתם של פיצויי ההלנה (סעיפים 17, 18, 20, ר' 20 לחוק) אינו מתייחס בדרך כלשהי לשאלת גובה הנזק, אשר נגרם לעובד בפועל. בכך יש כדי להראות, כי פיצויי הלנה כוללים את המאפיין הראשון של פיצויים עונשיים.

כדי ללמוד את מטרת המלנתם של פיצויי הלנה נפנה אל דברי הכנסת, ל'דברי ההסבר להצעת החוק' ולסייגים שבחוק, הפוטרים מעביד מלשלם. מעיון במקורות אלה עולה, כי המטרות של פיצויי ההלנה הן ענישת מליני שכר, מלחמה בנוהג של הלנת שכר באמצעות הרתעה, חינוך ושמירה על הגינות ביחסי העבודה, באשר הלנת שכר אינה נוהג הוגן.

⁴⁰ ר' בן ישראל "משפט" יחסי העבודה – תמונת מצב ישראלית – הרהורים ראשוניים, שנתון משפט העבודה א (תש"ן) 7, 9.

⁴¹ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לנדוי, (הל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699, בעמ' 701.

יחד עם אלה, אין כוונת המחוקק להטיל עונש שרירותי על מעבידים, ועל כן מעביד, אשר טעה טעות כנה או שהלין את השכר בשל נסיבות שלא הייתה לו שליטה עליהן, עשוי להיות פטור מפיצויי ההלנה (ויש להוסיף לכך את הוראת החוק, שלפיה "חילוקי דעות בדבר עצם החוב, שיש בהם ממש" יהיו גם הם סיבה להפחית את פיצויי ההלנה).

ניתן לתאר ממרות אלה באופן ישיר כ-"הרתעה", "חינוך" ו-"ענישה". כמו כן ניתן באופן עקיף לסבור, כי במסגרת עמימות השפה, המטרות של "הרתעה", של "חינוך" ושל "ענישה" כוללות בתוכן גם את המטרות של "גמול" ושל "גינוי" - וזאת אף אם המחוקק לא הזכיר במפורש מטרות אלה.

מטרות המחוקק כוללות גם את המטרה הראשית אשר הצורך בה אוזכר בהגדרה לעיל - וקובעות כי הלנת שכר היא ההתנהגות אשר הדין צריך "להרתיע" מפניה, "לגנותה", וכיוצא באלה. בכך יש כדי להראות שפיצויי הלנה כוללים גם את מאפיינים ב ו- ג של הגדרת פיצויים עונשיים, כך שנמצא כי פיצויי הלנה הם פיצויים עונשיים⁴².

דעה אחרת הובעה על ידי ד"ר ס' אדלר⁴³, נשיא בית הדין הארצי לעבודה, הסבור, כי פיצויי ההלנה אינם בגדר "פיצויים עונשיים", אלא המצאה מקורית של המחוקק הישראלי. מעיון בחיבורו ניתן, אולי, להסיק, כי סברתו מבוססת על שלילת שיקול הדעת מבתי הדין בחלק מהמקרים ועל שיעורם הגבוה עד ללא גבול של פיצויי ההלנה. יחד עם זאת ברור, כי המחלוקת הלכאורית בנקודה זו אינה מחלוקת של ממש, אלא מחלוקת סמנטית בלבד. גם ד"ר אדלר סבור, ככל הנראה, כי פיצויי ההלנה לא נקבעו לפי מידת נזקו של הניזוק, וגם הוא סבור, כי מטרתם להרתיע מפני הלנת שכר.

הסיווג הסמנטי, שלפיו פיצויי ההלנה הם "פיצויים עונשיים", עדיף, משום שהשימוש בקטגוריה משפטית קיימת (היא קטגוריית "הפיצויים העונשיים") - אשר הגדרתה מתאימה, כאמור לעיל, לנושא הדין - מאפשר שימוש בפיתוח משפטי שנעשה כבר סביב הקטגוריה הקיימת, להבדיל משימוש בקטגוריה חדשה.

טעמים בעד הטלתם של פיצויי הלנה עונשיים

בחלק הקודם של העבודה נמצא, כי פיצויי ההלנה הם פיצויים עונשיים אשר נועדו למנוע הלנת שכר עבודה. להלן נמשיך ונברר, מה היו הטעמים לחקיקת החוק. בעת הגשתה של הצעת החוק לשולחן הכנסת אמר שר העבודה דאז, מ' נמיר, את הדברים הבאים: "העיקרון שעשכר עבודה, להבדיל מחובות אחרים, חייב להיפרע מיד, מכיוון שבו תלוי קיומם של בני אדם, אשר כל רכושם או עיקר רכושם הוא פרי עמלם, הוא מיסודו של כל משטר חברתי נאור"⁴⁴.

⁴² מ' מירון, "מיהו המעביד - הגדרת יחסי עובד-מעביד בתבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט 8 (תשמ"ג) 40, 43.

⁴³ השופט ס. אדלר "פיצויי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו - 1996.

⁴⁴ ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה - תמונת מצב ישראלית - הרהורים ראשוניים", שנתון משפט העבודה א (תש"ן) 7, 9.

בעת הבאת הצעת החוק לדיון בקריאה שנייה ושלישית דן נציג ועדת העבודה במטרות החוק ובטעמיו. לדבריו, חוק הגנת השכר נועד להגן על שכר העבודה, ובעיקר להגן על: "עובדים המפרנסים משפחותיהם ממקצועות נחשלים, עבודת דחק ושכר נחשל. כמו כן, לדבריו, החוק: "...בא למנוע סבל מבני אדם וזעזועים רציניים מהמשק! חוק הגנת השכר בא להבטיח זכותו האלמנטארית של העובד לקבל לרשותו הבלעדית תמורה מיידית ומלאה בעד פרי עמלו". בעת הגשת הצעת החוק לקריאה ראשונה אמר ח"כ יוסף אהרן אלמוגי (מפא"י), כי החוק נועד לחסוך למשק את נזקי השביתות הרבות אשר נקטו העובדים בשל הלנת שכרם, וכן אמר את הדברים הבאים: "החוק המוצע בא להגן על שכרם של כל העובדים במדינה. אולם חשיבות מיוחדת וחיונית בחוק זה למקבלי שכר נמוך, לעולים חדשים, למחוסרי מקצוע ולעובדים בענפי עבודה נחשלים מבחינה משקית וכלכלית, שהם הסובלים העיקריים מהלנת השכר". ח"כ משה קלמר (הפועל המזרחי והמזרחי) ציטט בעת הדיונים בכנסת מהמקורות, בין היתר, כלהלן⁴⁵: "ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש, כי עני הוא ואליו הוא נושא את נפשו". כך גם ד"ר ס' אדלר⁴⁶, במאמרו לעניין פיצויי הלנת שכר, סובר, כי הטעם להגנה על השכר הוא מניעת קשיים מהעובד וממשפחתו: פגיעה ביכולת לרכוש מצרכים בסיסיים, לפרוע חובות - ואפילו סכנה של תלות כרונית בהלוואות. כמעט כל הטעמים המוזכרים לעיל נוגעים בעיקר לעובד. אשר הכנסתו נמוכה, ואשר עתודותיו הכלכליות עלולות להיות מצומצמות. עובד, אשר תומך במשפחה בת שתי נפשות באמצעות שכר, המגיע לכדי שלוש פעמים מהשכר הממוצע במשק, לא יגיע, ברוב המקרים וכל כך מהר, לפת לחם בשל הלנת שכרו. לעומת זאת עובד, אשר תומך במשפחה בת חמש נפשות מתוך שכר הנופל מהשכר הממוצע במשק, עלול להגיע למצב של דחק תוך זמן קצר יחסית, שבו מולן שכרו. למעמים האמורים לעיל אפשר להוסיף את הטעמים הבאים: מכך שעובד מקבל שכר גבוה משתמע גם, בדרך כלל, כי קיים ביקוש רב, יחסית, לכישוריו. על כן, וכעניין של מדיניות, ניתן לסבור, כי חששו מפני פיטורים ותלותו הכלכלית בעבודתו פחותים מאשר חששו ותלותו של העובד בעל השכר הנמוך. לעומת זאת, ושוב ככלל, את העובד בעל השכר הנמוך, אשר היחס בין ההיצע של כישוריו לבין הביקוש להם פחות טוב, ניתן להחליף מהיום למחר. עובד זה גם יחשוש יותר מפיטורים וגם יתקשה יותר במציאת עבודה חלופית. הבחנה זו, לגבי כוח המיקוח השונה של שני סוגי העובדים ומידת תלותם במקום עבודתם, יכולה גם היא להיות טעם להגן על העובד בעל השכר הנמוך. לאותו עובד יהיה קשה יותר לעמוד על שלו בפני מעבידו או לפנות לערכאות כדי לממש את זכויותיו⁴⁷.

⁴⁵ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לגרין, (תל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699, בעמ' 701.

⁴⁶ השופט ס. אדלר "פיצוי הלנה: חוק ופסיקה" ענתון משפט העבודה, תשנ"ו - 1996

⁴⁷ מ' מירוני, "מיהו המעביד - הגדרת יחסי עובד-מעביד בחבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט 40, 43.

כמו כן העובדים הם נושים קבועים של המעביד⁴⁸, ומעביד המליץ את שכר עובדיו (וכן את ההפרשות, שעליו להעביר לטובתם לקרנות למיניהן) לוקח, בעצם, הלוואה מעובדיו על ידי עיכוב שלא כדין של השכר המגיע להם. כלומר מעביד יכול לקחת הלוואה מעובדיו בקלות, וללא הסכמתם. נוסף לכך את כוח המיקוח הגבוה, בדרך כלל, של המעביד ביחס לעובדיו, ולקושי של עובדים להחליף עבודה, ויתברר, כי ייתכנו מצבים, שבהם ישתלם למעביד לעשות זאת, באשר רבים מעובדיו יעדיפו להבליג על הפגיעה בהם. המלת פיצויים עונשיים על מעביד עשויה למונע פגיעות כאלה בעובדים⁴⁹.

ולבסוף, הפיצוי העונשי עשוי לממן לעובד את הפנייה לערכאות. עצם העובדה, שהפיצוי העונשי "יעשיר" את העובד בעל השכר הנמוך, יאפשר לו להשתמש בכספים העודפים כדי לעמוד על שלו בפני מעבידו וכדי לממן את הפנייה לערכאות. כמו כן המימון הנוסף, אשר העובד יזכה לו מכוח הפיצויים העונשיים, עשוי גם לסייע לו להתגבר על הפחד מפני פיטורים ומפני חיפוש עבודה אחרת וגם להתגבר על החשש, לפיו עלות שכירתו של עורך דין תגזול ממנו את הכדאיות שבמאבק משפטי. בכך יעודד הפיצוי העונשי פנייה רבה יותר מצד עובדים לערכאות, והתוצאה ההרתעתית של פיצויי ההלנה תגדל⁵⁰.

טעמים נגד פיצויי הלנה עונשיים

ראשית, המלה כפויה של פיצויים עונשיים פוגעת, מעצם היותה כפויה (קוגנטיבית), בחופש החוזים של הצדדים לחוזה העבודה (כך, פיצויים עונשיים אינם קיימים, ואולי אף מנוגדים, לדיני החוזים המצויים). שנית, המלת פיצויים עונשיים על מעבידים ללא הסכמתם מאלצת אותם לממן מכיסם התעשורת של עובדים, באשר שעור פיצויי ההלנה אינו משקף את שעור הנזק, שנגרם לעובדים עקב הלנת שכרם. מצב שכזה עשוי להיתפס כפגיעה בקניין המעבידים ולהיות מנוגד לעקרון היסוד של הגנה על הקניין. גם מנקודת מבט כלכלית, המלת פיצויים חוזיים עונשיים באופן כפוי על ידי המחוקק אינה רצויה, משום שהיא מגדילה את עלות העבודה ועלולה לשמש לעובד תמריץ להכשיל את המעביד ולהביאו לידי הלנה באופן מלאכותי - ועל ידי כך לנצל לרעה את הדין ולהתעשר בלי הצדקה על חשבון מעבידו.

במצב שבו נאלץ מעביד לא לשלם את שכר עובדיו בשל קשיים כלכליים, עלולה המלת פיצויים עונשיים להביא להתמוטטות הכלכלית. כלומר פיצויי ההלנה עלולים להיות הקש האחרון בגבו הכלכלי של המעביד. נוסף לכך גם העובדים, אשר הדין ניסה להגן עליהם, יישארו ללא עבודה עם מעביד חדל פירעון.

⁴⁸ מ' מירזי, "מיהו המעביד - הגדרת יחסי עובד-מעביד בתבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט 8 (תשמ"ג) 40, 43.

⁴⁹ ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה - תמונת מצב ישראלית - הרהורים ראשוניים, שנתון משפט העבודה א (תש"ן) 7, 9.

⁵⁰ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לנדוי, (הל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699, בעמ' 701.

נימוק נוסף כנגד המלת פיצויי הלנה עונשיים נמצא בעובדה, שעובדים רבים אינם תלויים כלכלית במעבידם⁵¹ המסוים ובשכר שהולך, ואין הצדקה סוציאלית להגן עליהם, לכן הדין המצוין הוא חוק קיצוני ושרירותי. עד כה ראינו, מהו סיווג המשפטי של פיצויי הלנה ("פיצויים עונשיים"), ומהם הטעמים בעד ונגד המלחם. כעת, ולאור כל זאת, נעבור לבחינת החוק, אשר פגום באופן משמעותי בכך, שהוא אינו מגשים את הטעמים העומדים ביסודו.

כשלונו של חוק הגנת השכר, ככל שהוא עוסק בפיצויי הלנה, נובע משניים מכלליו:

הכלל האחד הוא מנגנון קביעתו של שעור פיצויי ההלנה - באחוזים מהשכר. מנגנון זה מטיל על מעבידו⁵² של עובד עשיר, המשתכר פי עשרה מן השכר הממוצע, נמל פיצוי גדול מאוד. ומנגד, מטיל על מעבידו של עובד עני, התומך במשפחתו בת חמש הנפשות מתוך משכורת צנועה, נמל פיצוי קטן. מנגנון דו פני שכזה מתנגש התנגשות חזיתית עם הטעמים הסוציאליים העומדים ביסוד החוק⁵³.

יוצא, כי דווקא כאשר טעמי החוק אינם מצדיקים מתן הגנה, משום שהעובד עשיר, מספק החוק הגנה גבוהה יותר, ודווקא כאשר טעמי החוק מצדיקים מתן הגנה יתירה, משום שהעובד עני, מספק החוק הגנה פחות טובה. בדרך זו, ותוך ראיית שני המקרים הקיצוניים וקשת מקרי הביניים, ניתן לומר, כי כלל זה פועל להשמטת ההצדקה מתחת לפיצויי ההלנה שנקבעו בחוק⁵⁴.

הכלל השני, שבגינו נכשל החוק, מורכב משילוב של העדר תקרה לשיעורם של פיצויי ההלנה והמנגנון האוטומטי בקביעתם. כל זאת במקרים, שבהם אין עומדת למעביד⁵⁵ אחת ההגנות שבסעיף 18 לחוק ("מעוט כנה" וכו'). העדר התקרה, משמעותו שרק השמיים הם הגבול לשיעורם של פיצויי ההלנה. המנגנון האוטומטי לקביעת שעור הפיצויים, משמעותו, שפיצויי ההלנה, הנקבעים באחוזים מהשכר המולן לכל שבוע של הלנה, יכולים להמשיך ולגדול ללא בקרה (גם על פני תקופת ההתדיינות). זאת, משום שעצם סמכות ההפחתה של בתי הדין לעבודה תלוי בקיומה של אחת מהעילות המוגדרות בסעיף 18 לחוק.

⁵¹ מ' מירוני, "מיהו המעביד - הגדרת יחסי עובד-מעביד בתבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט 8 (תשמ"ג) 40, 43.

⁵² מ' מירוני, "מיהו המעביד - הגדרת יחסי עובד-מעביד בתבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט 8 (תשמ"ג) 40, 43.

⁵³ ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה - תמונת מצב ישראלית - הרהורים ראשוניים, שנתון משפט העבוד א (תש"ן) 7, 9.

⁵⁴ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לגודי, (תל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699, בעמ' 701.

⁵⁵ מ' מירוני, "מיהו המעביד - הגדרת יחסי עובד-מעביד בתבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט 8 (תשמ"ג) 40, 43.

קביעה אוטומטית של שעור פיצויי ההלנה, לפי מעבר הזמן וגם בתקופת ההתדיינות (אשר אורכת לעיתים מספר שנים), והעדר תקרה לשיעור פיצויי ההלנה אינם סבירים, באשר הם מהווים ענישה חריפה עד מאוד - שעלולה לגדול עשרות מונים אפילו על עונשים בגין עבירות פליליות. על כן פועל כלל שני זה במצבים רבים להשמטה של ההצדקה לפיצויי ההלנה לפי החוק - לאור שעורם המוגזם.

שני כללים אלה (קביעת שעור הפיצויים באופן אנטי סוציאלי וקביעת פיצויים בשעורים מוגזמים) מחלישים את החוק באופן ישיר, באשר הם אינם מתיישבים עם הטעמים לחקיקתו ואינם מתיישבים גם עם ההיגיון הפשוט. נוסף לכך, מחלישים שני כללים את החוק גם באופן עקיף. יש טעמים בעד המלת פיצויים עונשיים, ויש טעמים כנגד המלתם. כאשר החוק אינו מגשים את הטעמים, שבגינם הוא נחקק, וכאשר החוק אינו מתיישב עם ההיגיון הפשוט, נוצר נתק בין הסיבה לחקיקת החוק לבין תוכנו. במצב שכזה אין הטעמים בעד הוראות החוק באים לידי ביטוי, והטעמים כנגד החוק מקבלים משנה חוקף - והחוק הופך לבלתי צודק. על רקע שלושה פגמים משמעותיים אלה (שני הפגמים הישירים והפגם העקיף) אפשר, אולי, להבין טוב יותר את הביקורת כנגד הוראות החוק,

כלשונו של ד"ר ס' אדלר⁵⁶: "האם אי תשלום שכר, פיצויי פיטורים או הפרשות לקופת גמל מצדיק מסירת כל רכושו של מעביד לעובד? לפי אחת ההגנות שבסעיף 18 לחוק" ("טעות כנה" וכיוצא באלה). "מעיון בדברי הכנסת עולה, כי המחוקקים, לפחות בדבריהם מעל דוכן הכנסת, לא היו מודעים כלל לבעיה הראשונה (קביעת הפיצוי בדרך של אחזים מהשכר, באופן שאינו תואם את הטעמים הסוציאליים של החוק), והיו מודעים אך במעט לבעיה השנייה (שעור הפיצוי חסר הגבולות). יתכן, כי חוסר המודעות לבעיה הראשונה, מקורו בעובדה, שבאותה תקופה לא היו פערי השכר במשק כה גדולים כמו המצב כיום.

הערנות לבעיה השנייה עלתה וירדה, בין היתר, בעת הדיון בקריאה השנייה והשלישית לחוק הגנת השכר, שבו נאמר במסגרת ההסתייגויות, ועל ידי ח"כ בן ציון הראל מהציונים הכלליים, כי שיעור פיצויי ההלנה "מוגזם מאד... והתוצאה תוכל להיות שמחמת סעיף זה יישאר החוק על גבי הנייר בלבד." ואכן, במידה רבה התגשמה אזהרה זו⁵⁷.

הדין המצוי: פסיקה שלא הושיעה

בית הדין לעבודה היה ער בפסיקתו לכך, שדבר מה בחוק לקוי, ופעל בדרכים, אשר לשיטתו, נועדו להיטיב את המצב ולמנוע המלת עונשים לא מוצדקים על מעבידים במקרים שבהם באים לידי ביטוי הכשלים שבחוק.

⁵⁶ השופט ס. אדלר "פיצויי הלנה: חוק ופסיקה" ענתון משפט העבודה, תשנ"ו – 199.

⁵⁷ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לגודי, (תל אביב תשנ"ה, כרך ב), 699, בעמ' 701.

מדיניותו השיפוטית של בית הדין צמצמה באופן גורף את היקף המקרים, שבהם עובדים זכאים לפיצויי הלנת שכר, ופגעה בהגשמת ממרות החוק⁵⁸.

בעיה ראשונה בפסיקת בית הדין מצויה בכך, שהיא צמצמה את הגדרת "שכר" לצורך פיצויי הלנה וקבעה באופן מיוחד, כי רכיבים מסוימים מהשכר אינם נושאים פיצויי הלנה. כך פסק בית הדין כי שכר בגין תקופות, בהן העובד לא עבד בפועל (כגון ימי חג, כונוניות, אי עבודה בשל גשם וכו') אינו "שכר מולן" לעניין חוק הגנת השכר, כי אי תשלום פדיון חופשה שנתית אינו גורם לפסיקת פיצויי הלנה וכי הלנת זכויות נלוות אינה נושאת פיצויי הלנה. כמו כן, ברוח המגמה המצמצמת⁵⁹, פסק בית הדין, כי אין לפסוק פיצויי הלנה במסגרת פסק דין הצהרתי⁶⁰.

בעיה שנייה היא שאין בפסיקת בית הדין התמודדות עם הפן האנטי סוציאלי שבחוק - קביעת שעור הפיצויים באחוזים מהשכר. כלומר הפסיקה לא השכילה להתמודד עם בעיה מרכזית בחוק, שלפיה זוכה העובד העשיר להגנה טובה יותר מאשר העובד העני.

הבעיה השלישית שבהתמודדות הפסיקתית מורכבת יותר, ולה נקדיש את הדיון שלהלן. בעיה זו מאופיינת באפיון כפול: כמו הבעיה הראשונה היא מאופיינת בכך, שבית הדין בחר להקטין את היקף ההגנה על השכר! וכמו הבעיה השנייה היא מאופיינת בכך, שהוחמצה אפשרות לתקן את הפגמים שבחוק.

סעיף 18 לחוק : שסתומים בדרך להפחתת פיצויי הלנה

כידוע, סעיף 18 לחוק קובע שני שסתומים בדרך להפחתת פיצויי הלנה, והמעביד חייב לעבור דרך שניהם כדי שאלה יופחתו:

שסתום ראשון, לפיו כדי שתהיה לבית הדין סמכות להפחית את פיצויי ההלנה, צריך שיתקיים אחד מן התנאים הקבועים בחוק (שהשכר הולך בשל "טעות כנה", בשל "נסיבה שלמעביד לא הייתה שליטה עליה", או בשל "חילוקי דעות בדבר עצם החוב, שיש בהם ממש" - "ובלבד שהסכום שלא היה שנוי במחלוקת שולם במועדו")⁶⁰. שסתום שני, לפיו גם אם מוסמך בית הדין להפחית את פיצויי ההלנה, הוא לא חייב לעשות כן. כלומר גם אם המעביד עובר את השסתום הראשון, עדיין מוטל עליו הנטל לשכנע את בית הדין להפעיל את שיקול דעתו ולהפחית את פיצויי ההלנה⁶¹.

⁵⁸ השופט ס. אדלר "פיצויי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו - 1996

⁵⁹ ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה - תמונת מצב ישראלית - הרהורים ראשוניים, שנתון משפט העבודה א (תש"ז) 7, 9.
⁶⁰ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לנדוי, (הל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699, בעמ' 701.

⁶¹ השופט ס. אדלר "פיצויי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו - 1996

הבעיה בפסיקה טמונה בכך, שבית הדין לא איבחן כראוי את שני השסתומים ולא שם ליבו לכך, שראוי לתת לכל אחד מהם תוכן שונה. לאור הליקויים שבחוק עולה, כי אין זה רצוי לשלול את שיקול דעתם של בתי הדין. בשיקול דעת זה טמון הפוטנציאל לתקן את הפגמים שבחוק. על כן ראוי היה להרחיב את השסתום הראשון ככל האפשר - פעולה אשר נקמה על ידי בית הדין באמצעות מתן פרשנות מרחיבה לתנאים שבסעיף 18 לחוק, כפי שנראה בהמשך.

השסתום השני, אשר עניינו שיקול דעתו של בית הדין, יוצר פתח להפעלת החוק באופן שיתאים למעמים העומדים ביסודו. כלומר, באמצעות שימוש מושכל בשסתום השני ניתן להגשים את כוונת המחוקק, ועל כן ראוי היה, שבית הדין יקנה לשסתום השני תוכן משמעותי.

בית הדין לא שם ליבו להבחנה רצויה זו והרחיב בבת אחת את שני השסתומים. הוא נתן פירוש מרחיב למושג "הטעות הכנה", הפותח את השסתום הראשון - והשתמש באותו מושג גם בהפעלת השסתום השני⁶².

תוצאות הרחבתם של שני השסתומים כאחד הייתה הקטנת היקף ההגנה מפני הלנת שכר באופן אשר במקרים רבים שבהם היה ראוי להטילם, אין הם מוטלים. כמו כן, הייתה תוצאת הרחבתם של שני השסתומים כאחד גם פגיעה חמורה בוודאות הענישה באמצעות פיצויי הלנה עונשיים, דבר אשר פגע באופן משמעותי בתוצאה ההרתעתית שלהם. מצב דברים זה מחזיר אל דבריו של ח"כ בן ציון הראל, שהובאו לעיל, ולפיהם הוראותיו הנדונות של החוק נשארו "על גבי הנייר בלבד". פסיקת בית הדין לעבודה בנושא זה מאופיינת בפרשנות המרחיבה, אשר ניתנה לשסתום הראשון. כך עולה מעיון בדין המצוי בהקשר של הגדרת המושג "טעות כנה". בית הדין פסק, כי רשלנות של המעביד יכולה להביא ל-"טעות כנה", כי הטעות הכנה יכולה להיות גם משפטית ולא רק עובדתית, וכי גם כאשר גירסתו העובדתית של המעביד נדחית בבית הדין, עדיין יתכן לקבוע, כי הוא "כן" בטעותו.

השסתום השני עוסק בשיקול דעת בית הדין לגבי שעור הפחתת פיצויי ההלנה - דהיינו בשיקולים שעליו לשקול בבואו להפחית את פיצויי ההלנה. השיקולים הקשורים לשסתום השני נסקרו ופותחו על ידי ד"ר ס' אדלר⁶³ במאמרו. הבעיה היא בהכנסת השיקול בדבר קיומה של "טעות כנה" מהשסתום הראשון גם לתוך השסתום השני. בית הדין נטל אותו שיקול בדבר "טעות כנה", ששימש להרחבת השסתום הראשון, והחזיר אותו לתוך השסתום השני - ובכך הרחיב גם אותו. יוצא מפסיקה זו, שכמעט באופן אוטומטי גורם עצם העמידה בתנאי השסתום הראשון לפתיחת השסתום השני ולמתן פטור למעביד מפיצויי ההלנה.

⁶² ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה - תמונת מצב ישראלית - הרהורים ראשוניים, שנתון משפט העבודה א (תש"ז) 7, 9.

⁶³ השופט ס. אדלר "פיצויי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו - 1996

הרחבת שני השסתומים מצטברת גם להגדרה המצמצמת של המושג "שכר" לעניין פיצויי ההלנה ולקביעת רכיבי שכר, שבגינם אין פיצויי הלנה, וכל אלה הקמינו את היקף ההגנה על השכר, ופגעו בוודאות של הטלת הפיצויים העונשיים ולמעשה חתרו תחת פיצויי ההלנה בכלל⁶⁴.

ראוי לציין, כי בתי הדין לעבודה לא נקטו תמיד גישה קיצונית, אשר הודגמה לגבי "מענתו הכנה" של המעביד, אשר גירסתו העובדתית נדחתה. יחד עם זאת הרושם הכללי המתקבל הוא שלמעבידים קל, יחסית, להתחמק מחיוב בפיצויי ההלנה. התרשמות דומה ניתן אולי גם למצוא במאמרו של ד"ר ס' אדלר⁶⁵ הסובר, כי הפסיקה נקטה גישה המקלה עם המעבידים מליני השכר⁶⁶.

פרק רביעי - השוואה בין המשפט העברי למשפט הישראלי

הדגש בחוק התורה הוא על מיידיות התשלום. עיקרון זה חודר לתודעת המחוקקים המודרניים, והם מורים על תשלום שכר במועדו, ומליני שכר נתבעים למשפט. עם זאת, הלנת השכר בחוק המודרני אינה נתפסת בהכרח באותה חומרה שהיא נתפסת בחורה (שבכתב ושבע"פ). במדינת ישראל שורר "חוק הגנת השכר, תשי"ח – 1958", ובו מצוינת החובה לשלם שכר במועד, וכך נאמר בו, למשל, לגבי עבודה חודשית: "[השכר – ע"פ] ישולם עם תום החודש בעדו הוא משתלם" (סעיף 9). אולם לגבי הגדרת הלנת השכר החוק מאפשר עיכוב הרבה מעבר לחוק התורה. כך, למשל, לגבי שכר עבודה חודשית: "יראו אותו [את השכר – ע"פ] כשכר מולן מהיום השעה עשר לאחר מועד זה" (סעיף 9 והשווה סעיפים 10 ו-11). עם זאת, החוק קובע קנסות על הלנת השכר.

⁶⁴ מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המנהלי", ספר לנדוי, (תל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699, בעמ' 701.

⁶⁵ השופט ס. אדלר "פיצויי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו – 1996

⁶⁶ ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה – תמונת מצב ישראלית – הרהורים ראשוניים", שנתון משפט העבודה א (תש"ן) 7, 9.

פרק חמישי - סיכום

בעבודה זו חקרתי את נושא הלנת השכר במשפט העברי ובמשפט הישראלי.

בחלק של הלנת השכר במשפט העברי הובאו מקורות הלנת השכר החל מתקופת המקרא, והובאו פירושים לסוגייה

ולמחלוקות שבה אשר נידונו על ידי חכמים מתקופת המשנה והתלמוד ועד ימינו אלה.

בחלק של הלנת השכר במשפט הישראלי נבחנו הוראות חוק הגנת השכר, הדנות בפיצויי הלנת שכר, הוסקה

המסקנה, שלפיה פיצויים אלה הם פיצויים עונשיים, ונבחנו המעמים בעד ונגד המלתם.

בסוף העבודה, ערכתי השוואה בין המשפט העברי למשפט הישראלי בנושא הלנת השכר על פי שתי השיטות.

פרק שישי - ביבליוגרפיה

חוק הגנת השכר, תשי"ח – 1958

חוק פיצויי פיטורין תשכ"ב-1962

השופט ס. אדלר "פיצוי הלנה: חוק ופסיקה" שנתון משפט העבודה, תשנ"ו – 1996

אברהם טננבוים "על מעמדו הראוי של המשפט העברי" שערי משפט ג 393 (תשס"ד).

ר' בן ישראל "משפוט" יחסי העבודה – תמונת מצב ישראלית – הרהורים ראשוניים", שנתון משפט העבודה א

(תש"ז) 7, 9.

מ' מירוני, "מיהו המעביד – הגדרת יחסי עובד-מעביד בתבניות העסקה מודולאריות", עיוני משפט ט (תשמ"ג) 40,

.43

מ' גולדברג, "פסיקת בית הדין לעבודה על פי עקרונות המשפט המינהלי", ספר לנדוי, (תל אביב תשנ"ה, כרך ב) 699,

בעמ' 701.

דברי הכנסת, (המשפט העברי בחקיקת הכנסת).

דר' יובל סיני, "פיצויים בגין הלנת שכר", המרכז ליישומי משפט עברי (ישמ"ע), המכללה האקדמית נתניה, תשס"ו.

כתר מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה" חלק א', הוצאת מכון כתר, תשנ"ו, עמ' 90.

שו"ע יורה דעה סימן קס"א, סעיף א' ו – ה בהגהת הרמ"א (מתוך: לעיל, הערה 1).

הרב עזרא בצרי, "דיני ממונות" חלק 3, עמ' כת, הערה 6 (ירושלים, תש"מ).

שו"ת מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, דפוס פראג, סימן עב.

הגהת הרמ"א, שולחן ערוך, חושן משפט, סימן שלג, סעיף ג; ש' ורהפטיג, דיני עבודה, עמ' 229 ואילך.

ה"ח התשמ"ה, עמ' 129 (נ' רקובר, המשפט העברי בחקיקת הכנסת, עמ' 981).

בית יוסף, טור יורה דעה סימן ק"ס ד"ה "המעכב דמי שכירות".

הרב ישעיהו בלויא, "ברית יהודה", ירושלים, תשל"ט, פרק ב' סימן יז.

ע"ע 1242/00 עיריית לוד נ' אבלין דהן, פס"ד מיום 28.7.05

פס"ד ביה"ד הרבני בת"א תיק 16710 / מ"ח, פד"ר טו', עמ' 240.

רפאל ברנו נ' המועצה הדתית בת ים ע"ב 5139/05.